

Maria Hirszowicz: *Pałapki zaangażowania: Intelktualiści w służbie komunizmu*.

Warszawa, Wydawnictwo naukowe Scholar 2001, 290 s.

Psychologicky je dobře pochopitelné, že ti, kteří se „dali do služeb komunismu“, ať už z jakýchkoliv pohnutek a na jakkoliv dlouhou dobu, se k této etapě svých životů neradi hlásí a ještě méně rádi vyjadřují. A přece bez „vnitřního pohledu“ na tento proces pomýlení a selhání bude téměř každý popis a téměř každá analýza a priori zaujatá. Svědectví, která „o sobě, o jiných a o době“ vyprávějí ti, kteří k tomu našli dost vnitřní mravní síly, jsou proto neocenitelná, zejména jsou-li psána s nadhledem, který poskytuje čas, a s využitím oné intelektuální výbavy, kterou nám poskytuje náš vlastní obor: tato někdy smutná a vivisekci se podobající *sociologie sociologie* je však velice žádoucí součástí duchovního klimatu každé společnosti, která sama sobě nechce natrvalo lhát.

Není v českých zemích souvislejší analýzy, která by se ptala po kořenech a příčinách toho, proč sociologie nejprve zcela zmizela z intelektuálního horizontu (v 50. letech) a potom byla revitalizována (v 60. letech) mnohdy těmi, kteří jí vytrubovali na funuse.

Tím spíše nutno sáhnout po každém pokusu, který se snaží onu nejednoduchou otázku zodpovědět.

Jsem upřímně přesvědčen, že nejpodrobnější a nejserióznější analýzu vývoje sociologie v podmínkách „společností sovětského typu“ (termín pochází od Zdeňka Strmisky a Pierra Kendeho) podala nepochybně *Maria Hirszowiczová* (Maria Hirszowiczová spolu se Zygmuntem Baumanem se aktivně podílela na procesu obnovy sociologie u nás. Byla v Československu několikrát a její *Sociologické konfrontace* vyšly ve slovenském překladu. V roce 1968 v kontextu antisemitických štvanic odešla z varšavské univerzity, emigrovala do Velké Británie a působila jako profesorka sociologie v Readingu. Psala hlavně o sociologii organizace a problémech byrokracie. Dnes je emeritní profesorkou uni-

verzit ve Varšavě a Readingu), která se podjala právě onoho morálně, psychologicky i věcně nejobtížnějšího úkolu, totiž odpovědět na otázku, *jak se stalo, že se tolik lidí, často dokonce nepochybně vysokých intelektuálních kvalit, dalo „do služeb nové víry“, jak došlo k „fascinaci komunistickou ideologií“ a jak fungoval „mechanismus autosugesce a automystifikace“, který se vzpíral dnes tak (zdánlivě) samozřejmé racionální argumentaci*. Hirszowiczová celou svou analýzu staví (jestliže ji „studené“ rekonstruuje a zbavíme tedy i osobní přesvědčivosti) na čtyřech premisách:

1. *Komunistické „opium intelektuálů“* bylo v mnoha ohledech podstatně odlišné od ideologie *paralelního totalitarismu nacistického*: „Na nacistických praporech mohla být napsána hesla o věrnosti, solidaritě, loajalitě, národním hrdinství a oddanosti správné věci, nikdy tam však nemohla být hesla o svobodě, o osvobození člověka, o rovnosti lidských práv a o sociální spravedlnosti. Tam, kde nacismus hlásal čistou apologii moci a násilí, tam se komunismus odvolával k násilí jako k prostředku realizace vyšších, ba nejvyšších hodnot západní civilizace“ (l. c. 17). Tím Hirszowiczová vědomě vstupuje do kontextu obecnějšího *sporu komunismus – nacismus* (personifikovaného dnes třeba jako spor Nolte – Furet), sporu, který má jenom jedno jednoznačné řešení, totiž ideologické – oba režimy jsou a byly stejně zruďné, protože mrtví jsou mrtví a „ideologie se nepočítá“. Tento zásadový postoj má však jednu podstatnou vadu, jejíž zjištění patří k sociologickému triviu: „Jistě lze říci, že hesla jsou nedůležitá, že se nepočítají slova, ale oběti. Chci předložit názor, že slova se *také* počítají, a to zvláště proto, že skutečnost, že proklamace krásných principů slouží jako dýmová clona zločinných praktik, je trvalým elementem života naší západní civilizace, elementem, který je také jejím trvalým ohrožením“ (l. c. 17). Nic kloudného se proto z vývoje totalitárního komunismu nelze naučit, jestliže se zredukuje na svou jedinou, nejviditelnější a zajisté nejzruďnější dimenzi.

2. Komunističtí intelektuálové patří do oné kategorie „vzdělanců, kteří zradili“, kategorie, kterou popsal již Julien Benda ve své *La trahison des clercs* dokonce již ve 20. letech. Navíc – dostali se do slepé uličky intelektuálů přesvědčených o „své pravdě“, a to i v době, kdy se sami stali nejen oběťmi, ale i tvůrci iluzí. Tento efekt lze právem označit jako „paradox vzdělance“. Popsat pak tento *mechanismus automystifikace*, která neměla ani zdaleka vždycky motivy zistné (jinak nelze vysvětlit ono odpadlictví, které charakterizuje intelektuální a politický vývoj části komunistických intelektuálů od konce 50. let 20. století), je složitým sociologickým úkolem, jehož aspirace mohou být nejen konkrétně historické (popisné), ale i generalizující. Jde totiž o obecnější mechanismus, který je znám jako otázka kladená předchozím generacím s neúprosnou pravidelností – *jak jste mohli – nevidět, neslyšet, uvěřit, nevěřit...* Porozumět této otázce lze lépe právě v perspektivě vypjatých historických kontextů, které se ex post, v době, kdy je příběh dovyprávěn, jeví jako jednoznačnější, srozumitelnější, s jasnějšími konturami dobra a zla, pravdy a omylu, dobré vůle a zneužitě důvěry, fanatické víry a kalkulaturní spekulace.

3. Hirszwiczová pomocí jemné analýzy ukazuje, že proces, jemuž dala *poetizující název* „cesta do slepé uličky angažovanosti“, byl v případě komunistické ideologie o to složitější, že byl vlastně průnikem dvou procesů, dvou psychosociálních dispozic, dvou řad determinujících faktorů. Na jedné straně to byla *evidentní přitažlivost marxismu* jako doktríny v konkrétním kontextu „krize západní demokracie“ a kompromitace praviceových ideologií jejich koketérií s fašismem, nacismem a rasismem (ta se datuje od Dreyfusovy aféry): nelze pominout fakt, že marxismus nabízel východisko z krize kapitalismu, který *byl* kapitalismem reálně existujícího proletariátu, reálně existujících chudých a nezaměstnaných, reálně existující brutální bídy, nikoliv ještě kapitalismem spotřební „společnosti blahobytu“. Na druhé straně svou roli jistě hrála i jakási *disponovanost* čas-

ti intelektuálů k levicovým postojům, kterou poněkud nadsazeně dramatizuje Paul Johnson, kterou však věcně konstatuje Joseph Schumpeter – kritický postoj je bytostným postojem intelektuála, který ve světě, v němž není nic svatého, je povinen kritizovat instituce a třídy i za cenu, že se znelíbí. (Téměř drastickou analýzu „antikapitalistické mentality“ jako „předpojatosti intelektuálů“ podává Ludwig von Mises /česky 1994/. Ačkoliv patos Misesovy kritiky je místy až nepříjemně vypjatý, je nesporné, že jde o text, který je pohledem – a velmi pronikavým – na tentýž problém. Mises naštěstí nepatřil mezi ty intelektuály, kterým až postupně docházelo, že „ani nadšené schvalování totalitní ideologie jim nezaručuje imunitu před mučením a popravou“.) Jinými slovy – setkání velice specifických historických okolností s velice obecnými sociopsychickými dispozicemi vzdělanců dalo vzniknout onomu dočasnému, ale *monstróznímu konglomerátu intelektuálů a mocenského aparátu*.

4. Neopominutelným problémem je také vzájemná *interakce vědění a víry*, poznání a přesvědčení, rozumu a citu. Jde o fenomén, který pominout nelze už proto, že každá solidní sociologie stojí a padá se schopností právě tuto dimenzi sociálního života identifikovat. Od dob Marxových a zejména Paretoových přece jasně víme, že sociální život ovlivňuje stejně tak rozumná argumentace jako citově zaangażované přesvědčování, stejně tak „evidentní pravda“ jako „evidentní omyl“ ...*Lest ideologické angažovanosti* spočívá v tom, že ti, kteří se angažují, nevědí, že jsou chyce- ni do pasti vlastního sebeklamu (možného, nikoliv nutného). Řečeno s postavou hry Václava Havla – *nejlépe slouží ti, kteří nevědí, že slouží*, řečeno slovy Marie Hirszwiczové – „ti, kteří padli do pasti ideologické angažovanosti, si nejsou ničeho zlého vědomi. Logika emocí není nic jiného než myšlení, jež je zdánlivě racionální; jeho podstata spočívá v tom, že si nejsme vědomi vlastních tužeb a vnitřních potřeb, naopak – jednáme v hlubokém přesvědčení, že námi vládne rozum a jenom rozum“ (l. c. 263). Víra ostatně ne-

byla nijak jednoznačně spojována s vědomím odpovědnosti za reálné fungování systému: naše svědomí je čisté, protože čisté jsou naše pohnutky ...atd. Ale smysl analýzy není v apologetice, nýbrž v porozumění. To ale není možné, jestliže nepřistoupíme na elementární premisu alespoň výchozí „presumpce neviny“.

Součástí analýz, které nabízí Hirszwiczová, je také vlastní *periodizace vývoje sociologie v podmínkách komunistického systému*, která je sice odvozena z polských reálií, ale její platnost je obecnější: období výchozího oslnění (1945–1947), skok do stalinismu (1948–1953), krize dogmatické ortodoxie (1954–1957), malá stabilizace a reálný socialismus (1958–1968)... V roce 1968 Hirszwiczová z Polska odešla a v našich zemích začíná éra neblahé *normalizace*.

A ještě jedna nezanedbatelná otázka, totiž zkoumání *příčin názorové změny*, odvratu od ortodoxie nejprve k revizionismu a potom k opuštění jakéhokoli „systémového marxismu“. Jde vlastně o odpověď na otázku, která je komplementární k prapůvodní otázce – „jak jste mohli“. Tentokrát jde o otázku – „jak a proč se vám podařilo...“ (Když jsem se kdysi v rámci výkladu dějin české sociologie pokusil vysvětlit studentům tento svůj přerod, odbyli mě radikálně – nezajímá nás tolik, jak jste se marxismu zbavil, ale jak jste k němu – probůha – vůbec přišel? To generačně odlišné kladení otázky je příznačné. Současně je v něm ale obsažena možnost tazání, jemuž může být vystavena generace každá – a jak vy jste mohli...) Podle Hirszwiczové zde spolupůsobilo několik činitelů, zejména:

- změnil se *referenční systém kritického naladění a orientace*: nešlo již o kritiku kapitalismu, ale o kritickou analýzu fungování nové moci (projevilo se to například pokusy o zkoumání byrokracie jako univerzálního sociálního fenoménu /Do tohoto kontextu patří české specifikum, jímž bylo „objevení Franze Kafky“: Kafka vlastně substituoval obecnou sociologickou teorii tím, že se mu připsala způsoblost po-

střehnout univerzalitu některých fenoménů původně „bytotně spjatých s kapitalismem“, jako např. odcizení, byrokratizace atd. Zde je ale také pramen obrovského vlivu francouzského existencialismu v české filozofii a orientace na „kritickou sociologii“ millsového a riesmanovského typu/, poukazem na existenci tzv. vnitrotřídních rozporů, což byl mimochodem termín zavedený dokonce Mao Ce-tungem);

- stala se zřejmou *disparita mezi marxovskou teorií a stalinskou praxí*, ale taky mezi „autentickým marxismem“ a jeho „stalinskými deformacemi“;
- kolabující, *stagnující „reálný socialismus“* se dostal do otevřené konfrontace s dynamickým světem západního kapitalismu, který evidentně vstupoval do postindustriální fáze v době, kdy v „socialistickém táboře“ nebyla ukončena ani modernizační vývojová etapa;
- v neposlední řadě se *marxističtí intelektuálové začali cítit podvedeni* tím, že postupně ztráceli jakýkoliv reálný podíl na politické moci a jejich funkce začal plnit, ba zcela převzal „ideologický aparát“ (Mises to zlomyslně komentuje tak, že „poučení bývalí komunisté“ obvykle nekritizují „komunismus jako takový, ale komunistický systém, který nemají možnost osobně řídit“: ačkoliv jde o tezi často opakovanou, nemyslím, že je doložitelná analýzou životních drah většiny „zmoudřevších“).

Právě zde mají – a nejen podle Hirszwiczové – kořeny všechny pokusy o liberalizaci příliš rigidního pojetí sociálních věd, formulace „nových témat“ (například téma vědeckotechnické revoluce, životního stylu, ale i sociální diferenciace, tedy stratifikace) a postupný odklon podstatné části původně marxisticky orientovaných intelektuálů nejen od deformovaného, ale nakonec od jakéhokoliv marxismu.

Stručně řečeno – vývojové peripetie sociologie v komunistickém systému nelze pochopit bez respektování faktu, že systém

sám se vyvíjel, nikoliv vždycky k lepšímu – *tempora mutantur et nos mutamur in illis*. V tom je Hirsowiczová velice přesvědčivá: „komunistický intelektuál“ nevisí ve vzduchoprázdnu jako mravně a psychologicky nepochopitelné monstrum, ale je včleněn do doby, v níž se formoval, deformoval a reformoval. A zhasl, téměř zhasl docela...

Obecně tedy platí, že sociologie ve společnostech sovětského typu opsala vývojovou trajektorii shodnou s vývojem společnosti samotné: od rigidního totalitarismu stalinského typu s exkomunikovanou sociologií přes liberalizovaný („demokratizující se“) státní socialismus se sociologií těžce kontaminovanou marxistickým teoretickým diktátem k rozpadajícímu se systému se so-

ciologií již relativně emancipovanou od ideologického balastu a postupně nabývající parametrů sociologie evropské a světové.

Popsat tento proces v jednotlivostech jako proces tragických, tragikomických i šaškovských lidských osudů, jako proces plný žabomyších vojen, které nakonec vedly k „víteznému konci“, ale které jsou dnes již téměř zhola nepochopitelné, popsat jej jako téměř shakespearovské drama lži, podvodu, úkladů a nástrah, ale také osvobodivé katarze je úkol, který bychom měli ještě stihnout. Jedna polská kniha o varšavském povstání se jmenuje *Stihnout to před Pánem Bohem...* Měli bychom se o to i my aspoň pokusit.

Miloslav Petrusek